

ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНІ РИСИ ВИЖВІВСЬКОЇ АКТОВОЇ КНИГИ XVII ст.

Інна Царалунга

Анотация: В статията за пръв път е направен анализ на графично-правописната система на Виживвська актова книга от XVII век. Проследена е историята на създаването на документа, определени са неговите структурни особениости, графични и правописни тенденции на староукраїнските текстове в книгата. Засвидетелствана е варіативност при употребата на буквите, обусловена от традиційний и новий правопис в границите на тогавашний писмен узус.

Ключови думи: Виживвська актова книга, архивно дело, скоропис, графема, варіативност.

У контексті вивчення пам'яток офіційно-ділового стилю української мови XVI–XVII ст. особливе місце належить актовим книгам замкових, ратушних, земських канцелярій українських міст та містечок періоду пізнього середньовіччя. У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ, фонд 32, опис 1, справа 1) зберігається Виживвська актова книга XVII ст. Вона була створена у м. Вижива (сучасне с. Нова Вижива Старовиживського району Волинської області). Як свідчать джерела, 28 серпня 1508 року польський король Сигізмунд I видав князям Янушу і Василю Сангушкам грамоту, у якій дозволив «заснувати містечко Виживу на Смідинській землі, у Володимирському окрузі при річці Виживі»: цією землею ще при королі Казимирі володів їхній дядько Іван та батько Михайло Сангушко (Мазурик 2006: 183-185; Мазурик 2008: 259-261; Заєць 2002: 36; Цинкаловський 1984: 189).

Поселення було закладене князями Сангушками близько 1543 р. Воно мало вигідне географічне положення, адже саме через Виживу пролягав торговий шлях з Володимира на Берестя, так звана «Вітовтова дорога», транспортний коридор через Полісся. За користування такими шляхами подорожні повинні були сплачувати митний податок державній казні. Як згадується в документах 1580 р., тут діяв прикоморок Ковельської митниці. Також Вижива виникла і на важливому річковому шляху Вижива – Прип'ять – Дніпро – Чорне море. Згодом містечко із замком та церквою стало волосним центром. До складу Виживвської волості входили

села Брідки, Гридки, Красна Воля, Мостище, Секунь, Стара Вижва (тепер – м. Стара Вижівка, районний центр), Хотивель, Шушки. 1548 р. Вижва отримала привілеї магдебурзького права: у місті дозволялось щонеділі проводити ярмарки, стягувати мито за переправу через річку, таким чином розширювалися повноваження міського самоврядування.

У XIX ст. паралельно з офіційною назвою містечка Вижва вживався топонім Вижівка-Нова для розрізнення із найменуванням села Стара Вижівка (Мазурик 2006: 183). Згодом оновлений ойконім закріпився у формі Нова Вижва.

На початку XVIII ст. почався занепад міста, який посилювався в часи Першої світової війни, окупаційних режимів XX ст. Тож сьогодні Нова Вижва – звичайне поліське село, згадки про величчє минуле якого залишилися у давніх документах канцелярії міської управи.

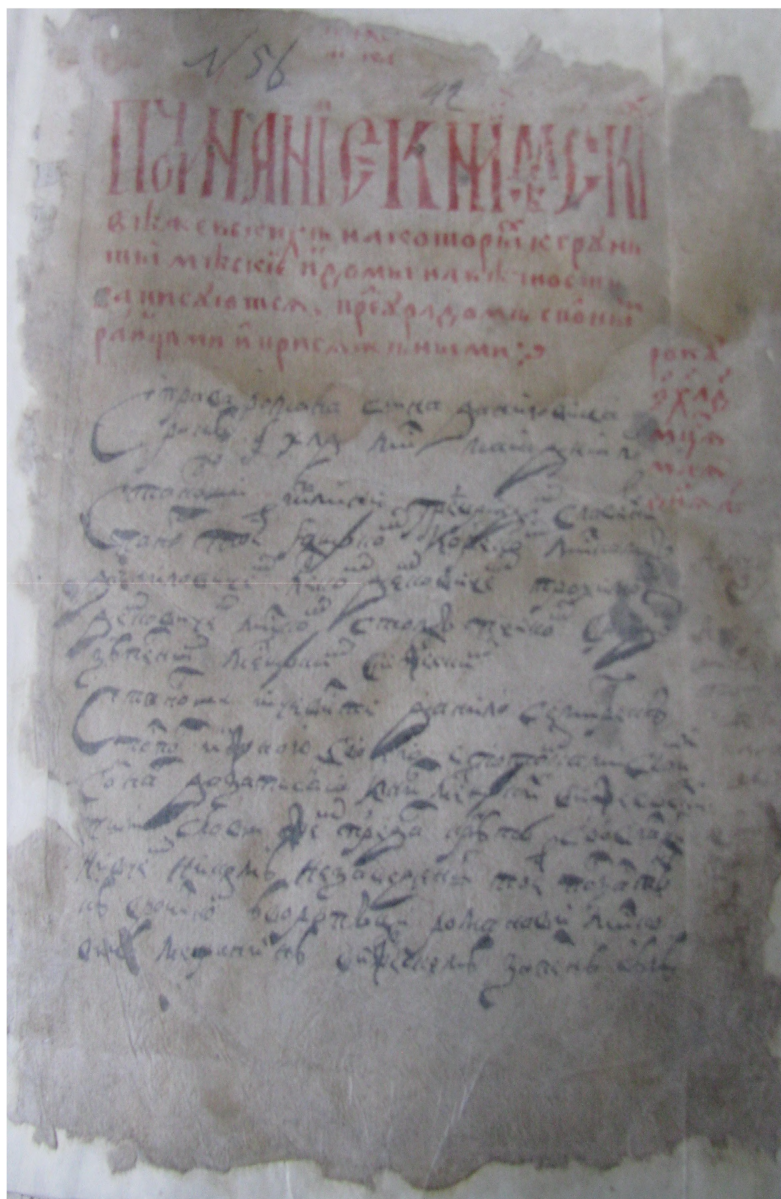
Вижвівська актовa книга, шириною 17 см, довжиною 21,5 см, товщиною 9 см, перебуває у задовільному стані. У ній записані справи, що розглядалися Вижвівським урядом від 2 грудня 1599 року (арк. 1). Хронологічно остання справа не має номера і датується 12 лютого 1684 року (арк. 362 зв.), очевидно, вона вписана пізніше, бо там само на сторінці справи за 1661 рік виконані іншим почерком та світлішим чорнилом. Закінчується книга справою № 646 на аркуші 419 зв. (тобто остання за розташуванням у книзі, а не за датою). Загалом, справи записані без дотримання послідовності, тому й останній за датою документ знаходимо в середині книги.

У конволюті на 420 аркушах містяться справи за 85 років. Хронологічна послідовність записів за роками здебільшого витримується, хоча часто трапляються порушення її, пов'язані, мабуть, із пізнішим переписуванням протоколів судових засідань до книги. Цікаво, що з плином часу кількість розглянутих справ збільшується, хоча є такі роки, у які документи не записувалися, наприклад:

1599 –	2справи	(аркуші 1 – 2 зв.);
1604 –	3справи	(аркуші 9 зв. – 11);
1609 –	немає справ;	
1614 –	4справи	(аркуші 27 – 29);
1619 –	11	справ (аркуші 44 – 54 зв.);
1625 –	16	справ (аркуші 79 – 85);
1629 –	19	справ (аркуші 104 – 113 зв.).

Палітурка книги, виготовлена з товстого картону й обгорнута тканиною

блакитного кольору, очевидно, була доклеєна пізніше. Художньо оформлених початкових літер у заголовках актів не виявлено. Записи в документі зроблені чорним, місцями – коричневим, сірим, чорнилом на сажевій основі. Лише в одній справі (№ 56, аркуш 42) знаходимо червоний напис напівуставом, імовірно, заголовок до нової частини книги: «Починаніє книг мских в-жєвскихъ, на которыхъ кгруньты мские и дома на вчности записУютси предъ Урадомъ сполным, раицами из присижьными». Тож за змістом це переважно акти купівлі-продажу нерухомості, майна містян, а також справи щодо його заповідання, дарування, обміну. У розглянутих документах немає судових тяжб про пограбування, розбій, убивство тощо.

Справа 56. Аркуш 42.

У кінці книги (арк. 420) є приписка Комісії з перевірки актових книг від 23 серпня 1854 року: «Дана книга пронумерована, припечатана і перенумерована на четверсотодевятнадцяти листахъ по предложению Г. Исправляющаго должности Кіевскаго Военнаго Подольскаго и Волынскаго Генераль-Губернатора отъ 29 декабря 1853 г. № 21133 въ присутствии Членов Правленія Университета Св. Владимира съ приложеніємъ печатей Правленія Университета и Кіевскаго Центральнаго Архива», скріплена двома круглими сургучними темно-коричневими печатками із зображенням двоголового орла з короною на голові, а також підписана ректором, деканами університету та секретарем.

Папір нелінійований, світло-сірий, вицвілий, біля кутиків – затертий, часто обірваний, а то й обрізаний. Імовірно, при реставрації шматки сторінок наклеювали на прозорі аркуші, які потім зшивали. Якість паперу початкових аркушів значно гірша від подальших сторінок. У книзі чимало пошкоджених, обірваних аркушів, особливо обшматовані сторінки: 1-14, 41, 50, 63, 76-79, 228-229, 352-353. Очевидно, що пам'ятка зазнала руйнівного впливу вологи, чимало аркушів затекло, тож через затікання, потемніння паперу уміщений на них текст нечитабельний.

Почасти на аркушах знаходимо водяні знаки. Наявний вкладений чистий аркуш без водяних знаків і написів, за якістю паперу такий само, як інші сторінки книги. Аркуш 88 – вклеєний, містить текст польською мовою, на звороті чистий. Аналогічно аркуші 103, 109, 195, 369 вміщують невеликі польськомовні тексти, вклеєні чи вставлені у документ. Також польська мова використана на аркушах 361 зв.-362. Отже, переважна більшість справ пам'ятки ведена українською мовою, поодинокі – польською, відтак графіка пам'ятки ґрунтується на слов'яно-кириличній писемній основі.

Сторінки книги різного розміру, склеєні не на одному рівні, зрідка – «низом догори», зокрема перевернуто арк. 78-79, 354-357, 361-362, 369-373, 390-391, 393-396. Можливо, деякі сторінки були вийняті чи випали з книги, поки вона ще не була переплетена. Простежена непослідовність розміщення справ у книзі через невпорядковане комплектування аркушів, дублювання і виправлення номерів при нумерації справ, відсутність окремих номерів. Непослідовна нумерація справ №№ 28-31, 39-41, 50-54, 56-58, 93-94, 96-98, 319-322. Порушена послідовність також на аркушах 217-219, тобто після спр. 339 розміщено справи 329 і 330, а далі – спр. 342. Повторюються такі номери справ, як спр. 64-73. Відсутні номери справ, тобто немає номера 121, 585. Деякі справи пронумеровані, наприклад, на арк. 9 зв., 76-77, 222, 351 зв., 362

зв.

Записи в пам'ятці здійснено багатьма почерками. Виділено 12 різновидів написання, із них – 4 явні скорописи, часто новий почерк чергується із попереднім. Більшість опрацьованих справ Вижівської книги написана розбірливим, плавним, дещо кутастим почерком. Зрідка графеми стилізовані, витіюваті, петлясті.

У переважній більшості справ літери розміщені вертикально, із невеликим нахилом вправо. Модуль почасти витриманий – висота букв дорівнює ширині. Наявна певна кількість з'єднаних графем: послідовно сполучені з наступною графемою букви *б, к, л, м, р, ш*; із попередньою – *ь, и, у, є*. Не з'єднуються з іншими літерами букви *в, д, ж, т, х, ч*.

У кінці слова та в кінці складу виносяться над рядок літери *б, в, д, ж, з, л, м, н, р, с, т, х, ч, ш*: Порыдубского 167 зв., намовленымъ 178, молодшому 181 зв., мским 35 зв., ктгунът 36, ѿб меж 140, сознанє 160, волно 185, в дом 163 зв., мещанин 142, чверть морку 161, миских 141, выш помененым 166, вечноє 190. Часто записували над рядком диграф *ст*: властныи 36, на вечност 140, бурьмистрами 140 зв., с притомностю 145, Щастновичем 159 зв., мєстцю 180.

Кінцева графема *й* майже завжди пишеться над рядком у вигляді паєрка. Інколи виносними є кінцеві літери слів: закінчення у власних назвах осіб *–ч[а], –ч[у], –ч[ом]*: Игната Куньич[а] 142 зв., Семєнови Кузмич[у] 142, Іаном Щастнович[ом] 142 зв.; закінчення у займенниках: сына своеє 145 зв., ничог с тог 145 зв., потомком єє 151 зв., нікому 162 зв., сама 278 зв.; кінцеві літери у дієслівних формах: ѿдаліаючи 147 зв., мєнованого 153, выш поменоноє 155 зв., примушонымъ 189 зв., было принзт и записано 172.

Поєднання літер *ск* зрідка передається як три вертикальні риси.

Для досліджуваного скоропису притаманна значна варіативність графем. Двозвук *[i̯a]* передається здебільшого диграфом *ia*, хоча знаходимо й інші відповідники: *z, iu, ja*: вріадом 140 – врздом 144 зв., дніа 140 зв. – днз 144 зв. – дніу 141 зв., іакосє 179 зв. – іакосє 180. Звук *[y]* має двояку форму запису: крунъть 140 зв. – крунъть 141 зв., пустив 143 зв. – пустив 177, по реку 141 зв. – по реку 156.

Відзначимо чотириграфемне відбиття давнього **ě* у мові Вижівської актові книги: *, є, з, и*, наприклад, м(ст)ски(х) 144 зв. – мє(с)кихъ 202 зв. – ми(с)ки(х) 141, мсццз 144 зв. – мєсццз 172 зв. – ми(с~)ца 140, наилпшому 179 – налєпъшему 142 зв. – налипъшему 140, по рку 155 зв. – по реку 156 – по рiku 147 зв., а також під впливом польської мови: мскимъ 36 –

мєски(м) 141 – мзски(м) 202 зв., сєножа(т) 156 – синожа(т) 178 зв. – сіаножа(т) 177.

Зафіксована взаємна заміна букв *ε* та *и*, що свідчить про сплутування звуків *[u]* та *[e]*, наприклад, під наголосом: у Ви(ж)вє 141 – у Вежви 142, третину 179 зв. – третєну 167 зв., і в ненаголошеній позиції: Го(н~)чика 144 зв. – Гонъчека 143, на Заліадъничу 186 зв. – на Заліадънє(ч)чу 181 зв., ко(н)чисє 147 зв. – ко(н)чєсє 141, Корє(ч)ко(м) 140 – Кори(ч)ко(м) 193 зв., нинє(и)ши(х) 141 – нєнє(и)ши(х) 144, починасє 142 зв. – почєнасіа 150, Ратинъски(м) 181 зв. – Ратєнъски(м) 177 зв., учинили 191 зв. – учєнили 176.

У графіці пам'ятки виразно простежуються наслідки поплутування фонем *[y]* та *[i]*, зумовлені появою нового голосного *[u]* з колишніх *[*y]* та *[*i]*: иж-єхъми 157 зв. – иж-єхъмы 159 зв., которы(и)-то 140 зв. – ктори(и)-то 184, крєвныхъ 141 зв. – крєвнихъ 147 зв., тєды 154 зв. – тєди 184, тим 181 зв. – тымъ 141, тисє(ч) 169 – тисє(ч) 186 зв., тихъ 153 зв. – ты(х) 181, турбацыи 250 зв. – турбации 251 зв., улицы 143 зв. – улици 181 (хоча такі написання можуть свідчити і про велярність африката *[ɟ]*). В ономастиконі пам'ятки репрезентовано варіанти: у Вы(ж)ви 153 – у Вижви 146, Давидовича 184 зв. – Давыдовича 191 зв., Ку(з)ми 186 зв. – Ку(з)мы 151 зв., Сыно(в)чєви(ч) 186 – Сино(в)чєви(ч) 186 зв., Хотаби(ча) 175 – Хотабыча 194 зв. Злиття голосних *[y]* та *[i]* стало однією із визначальних рис української фонологічної системи.

Бінарна варіативність засвідчена й при позначенні двозвука *[je]*: найчастіше використано букву *ε*, зрідка *є*: єму 145 – єму 145 зв., єє 145 зв. – єи 153 зв., Ан~дрємъ 276 – Ан~дрєм 276. Літера *ε* могла означати йотований звук, вжитий на початку слова чи після голосного: єще 163 зв., єжели 178 зв., маєт 36, починаєтсіа 179 зв., роджонє 191 зв. тощо.

Омега найчастіше використовується на початку слова: очевистє 35 зв., Ллихвєра 35 зв., ѿтчизну 140 зв., ѿ шъто 144, ѿдєржал 151, ѿсмъ 151 зв., Јниска 158, Јлєшъком 213, Јрышъка 214 зв., ѿдалзючи 277 зв., проте маємо приклади з графемою *o*: одноє 35 зв., o шъто 143, Огапка 161 зв., обєрнути 164.

Літера *ѣ*, яка позначала твердість попереднього приголосного, зустрічається часто: вижовъским 35 зв., буръмистрами 143 зв., Хведъка 154, тастаменътъ 163, Иваном Порыдубъским 173, на гостинъцу Ратєнъским 177 зв., Лукъіанови 194 тощо, натомість *ѣ* вживався обмеженіше: своєвольного 35 зв., польских 36, мєстцькоє 146 зв., чвєртъ 154 зв., часть 158 зв. та ін.

Замість африката *[дж]* почасти використовується *[ж]*, здебільшого перед *[o]* < *[e]*, що зумовлено, очевидно, впливом усного народного мовлення: уроджоньи 183, братіа

роджоныѣ 191 зв. – брата свого роженого 163 зв., пра[в]ом мн прироженым 172 зв., братови моему роженому 187, братов роzonychъ 251 зв.

Щодо нового, запозиченого із грецької мови, звука [ф], пам'ятка містить відповідники *φ, θ, π, хв* у таких варіантах іншомовних лексем: Ма(т)феіа 191 – Матѳеіа 143 зв., фе(в)ралз 202 зв. – ѳе(в)раліа 148 зв., шафовати 140 – шаѳовати 147 зв. – шаповати 141 зв. – шахвовати 202 зв. Вони свідчать про остаточно несформований на той час спосіб артикуляції чужомовної фонемі.

При скороченні слів, написанні чисел писарі подекуди використовували титло: дх~а 163, дш~ 163 зв., мс~цз 35 зв., пн~у 152 зв., пз~єи 153, Хст~вым 165; в року тисяч шестсот .л.~³/₄. [36] 140, мсзцз новѣмбра .аі~. [11] днз 144 зв., мис~ сєн~ дня .а~. [1] 158, месзцз октебра дн~з к~и [28] 172 зв., мсца феvралз .а~. [9] дн~з 202 зв., року а~хм~г [1643] 276 зв.

Титло могло ставитись над літерами, винесеними над рядок, найчастіше над *н*: записан~~ю 144, мещанин~~~ 141, будован~єм 145, продан~є 172 зв., зозьнан~ємъ 173, уподобан~іа 189, кон~чєє 191, крун~ту 259, жаден~ 259 зв., ѡдезван~сє 259 зв., кон~цєм 276, будин~ком 277, за позволєн~ємъ 278 зв., а також над *к, л*: век~ 277 зв., волок~ 141, шис~так~ 276; дол~го 145, пол~пліацз 144 зв., вол~ность 278 зв.

У кінці окремих справ – спр. 45, спр. 221, спр. 228, спр. 232, спр. 236, спр. 434 – наявний один, а то й два авторські вензелі: писанъ у Вижвє року и дънія вышєи поменєного. ∞ 141; и просил, абы тоє ѡчевистое зєзнанє было записано, што єсть записано. ∞ 145; писан у Вижви року и дънія, вышь міанованого. ∞ 148; ...и просил [Матфеи Кримзнциз], абы то было записано, што єст записано. ∞ ∞ 278.

Писарі не використовували розділових знаків. Спорадично вживали при написанні велику літеру, найчастіше – на початку справ, як правило, це графеми *С* і *П*. При виділенні частин ускладненого речення вживаються заголовні *А, К*. Непослідовно використовується велика літера у власних назвах. Антропоніми головно пишуться з малої літери, проте трапляється й графічне виділення їх, частіше у заголовках справ: Лєсюковича 36, Аньдріа 161, Сємєнєм 161 зв., Слусаровичєм 161 зв., Прокопа 169, Матфеіа 174, Аврама 191, Трохима 277. Топоніми, незалежно від об'єкта найменування і від місця в документі, написані з малої літери.

Стосовно написання слів разом чи окремо, слід зауважити, що деякі слова

енклітизувалися чи проклітизувалися у мовному потоці. Почасти писарі приєднували до попереднього слова займенники: щосмы 163, а то таксе маєт 163, волное 164 зв., иж-ехмы 169 зв., до наступного слова – прийменники: часть плеца обмеж Јниска 158, а подругои сторон 161, нагостинци 161, дотого 162 зв., спечатю 163, изжоною 164, зовсми 186, кузаписан-ю 194, здомом 202 зв., преднами 212 зв., встенах своих 277; сполучники: продати идати 159, памети ирозуму 163 зв., аполморка 164 зв., аздругои стороны 193, частки: ниоткого 169, незаведеныи 169, небудучи 194.

Щодо акцентуації, то писарі часто ставили крапки над літерами, які позначали голосні звуки, до прикладу, над усіма складами у слові: јчѣвѣстѣ 36, стѣнѣ 276, вшѣлѣжѣмѣ 276 зв., справѣ 276 зв., записѣно 279, Хѣскѣлѣвѣ 279, над більшістю голосних: записѣваньѣ 36, Кѣлѣніковѣчѣм 276 зв., намовлѣеным 276 зв., записѣно 277, Кримнѣнѣці 277, записѣно 278, зрѣдка – над літерою, що позначала кінцевий голосний: устѣнѣ 36, декабѣ~рѣ 278, стороныѣ 279. Як бачимо, позначки проставлялися непослідовно, незалежно від якості голосного звука.

Неоднаковою є кількість рядків на сторінках. На одну сторінку в середньому припадають 20-22 рядки, але можуть бути і 16-18 (у першій половині пам'ятки), і 25-27 рядків (у другій частині книги), тобто з часом письмо ущільнюється. Помітно, що писарі старались використовувати папір економно, бо порожніх місць на аркушах майже немає, якщо ж невеликі проміжки між справами залишались, на них ставився символ на зразок великої літери X: 182 зв., 192 та ін.

Таким чином Вижівська актова книга XVII ст. – важлива пам'ятка канцелярійного стилю староукраїнської мови, написана на північно-західних українських теренах. Вона увібрала в себе давні традиції ділового письменства та засвоїла нові графіко-орфографічні елементи, що зумовило значну, здебільшого – бінарну, варіативність графем. Орфографічні риси у своїх головних виявах відображають скоропис, характерний для діловодства канцелярій Правобережної України того часу.

Сьогодні триває підготовка Вижівської актової книги до опублікування. Нижче пропонуємо одну із метаграфованих справ цієї пам'ятки (арк. 191 зв. – 192).

№ 295. Справа Аврама и Пѣтра Пушѣкарович[ов], братѣ рожѣнѣи, в року ахм~~ [1640] мис феvрал дня в~ [2]

Предъ нами, вріадам мсцькимъ вижевскимъ, Іацьком Коречком, Радьком Мисковичем а Веремеем Калениковичем, и при Трохими Демковичем (!), Лєсю Ковалю, присіаажными, вріадам сполнымъ мсцьким вижевским.

Постановившєсє очевистє, іавнє и доброволнє, а нє будучи ни *от* кого примушонымъ и ани намовлєными, славетными // Аврам з єднєю стороны, а з другої стороны Пєтръ, Пушъкаровци, братіа роджонє, сами, доброволнє, ведълугъ любъви братєрское, сознали до къниг нєнєишихъ мсцькихъ вижевскихъ тымы словы,

иж-єхъмы учинили згуду межи собою вєчистую на крунъты наши їмчистые, которые нам належат по їмц нашєм небожчику, никому ни в чєм з обохъ сторонъ нє заведєнє, то *єст* полплєца з будованєм ѡбъмєж Степана Рудъника, а з другої стороны Знъки Потъєвны, лежачии на улици Ратєн-скеи, кончисє по плєць Сивки Пархомовича, іакосє в соб маєт, то *єст* ѡтчизна наша. А полморъка, лежачаіа за морком ѡбъ мєж Веремєіа Калениковича, а з другої стороны Лукъіана Давыдовича, з будованєм, конъчисє под рику, іако сє в соб таіа прєрєчонаіа полморка в соб (!) маєт, а то *єст* ѡтчизна наша. Тєды-с мы зъгодилисє из собою // и вчную а нєѡтмную угоду ѡтрымали єсмо, то *єст* полплєцу, звышъ поменєного, з будованєм іа, Аврам, іако брату своєму пустилєм част свою, що на мєнє приналежала, чвєртъка з всмъ на всмъ Пєтрови. А Пєтръ, стоіачи на вріадє, на то позволиль.

А Пєтръ напротивку тоє чвєрти плєцу брата свого Аврама спустил полчвєртъ морку, звышъ поменєного, що учинит цлого полморка, належачаіа Аврамови. А полплєца з будованєм Пєтрови ѡстає вєчными часы. Которыми крунътами, що-с мы миніали, ствєржєм тыи записом нашимъ вєчистымъ (!). Мы сами, и жоны, и потомки єдинъ на другого наступовати нє маєм, алє каждыи свого маєт постєрегати подъ закъладом заруки копъ десіат на уріадъ мсцькии до скрынки мсцькое, мла б котораіа сторона слова омылити.

Що просили, абы таіа угода была записана, що и їдєржали. //

Література:

Засєць 2002: Засєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2002.

Мазурик 2006: Мазурик Ю. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Нова Вижва на Волині – В: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. / Ред. кол.: Телегін Д. Я. (відп. редактор), Титова О. М. (заст. відп. редактора) та ін. Випуск 15. Київ, 2006. С. 183-185.

Мазурик 2008: Мазурик Ю. Печатка містечка Вижви першої половини XVIII ст. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. / Ред. кол.: Телегін Д. Я. (відп. редактор), Титова О. М. (заст. відп.

редактора) та ін. Випуск 17. Київ, 2008. С. 259-261.

Цинкаловський 1984: Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Кращезнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. У 2-х т. Вінніпег, 1984-1986. Т.1. Вінніпег, 1984.

Інформація про автора:

Царалунга Інна Богданівна – доцент кафедри української філології Хмельницького національного університету. Кандидат філологічних наук.

Наукові інтереси: історія української мови, старослов'янська мова, ономастика.

E-mail: tsaralunga@svitonline.com